

☒ Tunteiden vuoristorataa korona-ajan hautajaisissa

Tiivistelmä

Koronaviruspandemia on vaikeuttanut hautajaisia ympäri maailmaa ja vaikka tautitilanne ei Suomessa ole ollut erityisen paha, ovat osallistumisrajoitukset vaikeuttaneet hautajaisten järjestämistä ja niihin osallistumista. Tämä artikkeli etsii vastausta kysymykseen: Mitä tunteita osallistujat kokivat korona-ajan hautajaisissa? Artikkelin aineiston muodostavat 43:n kirjoittajan kirjeet, jotka käsittelevät osallistumista korona-ajan hautajaisiin ja sen herättämiä tunteita. Aineisto analysoitiin temaattisella sisällönanalyysillä, jonka avulla löytyneet pääteemat ovat: ärsytyksen tunteet hautajaisten järjestämisestä, ristiriitaiset tunteet osallistumisesta, tunteiden kehollisuus ja elämän merkityksellisyyteen liittyvän pohdinnan herättämät tunteet.

Avainsanat: hautajaiset, tunteet, kehollisuus, elämän merkityksellisyys, kohtaaminen

Johdanto: Poikkeusajan hautajaiset

Uskonnollisia käytäntöjä yhdistävä tekijä on osallistuminen rituaaleihin paikan päällä (Baker ym., 2020). Koronaviruspandemia on vaikeuttanut hautajaisten järjestämistä ympäri maailmaa (Stetter, 2020; Selman ym., 2021). Suomessa COVID-19-tautiin liittyvät kuolemat ovat olleet kansainvälisesti melko vähäisiä, mutta osallistumisrajoitukset ovat tästä huolimatta olleet melko tiukkoja. Koronaviruspandemia ja siihen liittyvät poikkeustoimet näyttivät herättävän tunteita hautajaisiin osallistujissa. Rajoituksista johtuen en voinut haastatella tai havainnoida hautajaisia vaan päädyin keräämään osallistujilta

kirjeaineiston. Tässä artikkelissa etsin näiden kirjoitettujen kokemusten avulla vastausta kysymykseen: Mitä tunteita osallistujat kokivat korona-ajan hautajaisissa?

Hautajaisten osallistumisrajoitukset vaihtelivat tutkimuksen tekoaikana kymmenestä osallistujasta ylöspäin ja tämän lisäksi rajoitukset muuttuivat nopeasti. Muutoksen lisäksi rajoitusten seuraamisen teki haasteelliseksi se, että rajoituksia näytettiin tulkittavan paikallisesti hyvinkin eri tavoilla. Joissakin seurakunnissa kymmenen hengen joukkoon sisällytettiin myös pappi ja kanttori, toisissa ainoastaan osallistujat. Osallistumisen lisäksi rajoitettiin esimerkiksi vainajan katsomista, koska tämän arvioitiin olevan riski viruksen leviämiselle. Suomen Hautaustoimistojen Liiton kannanotossa keväällä 2021 pyydettiin Kirkkohallitusta ja aluehallintovirastoja antamaan riittävät ohjeistukset hautajaisten järjestämiseen niin, ettei niitä ole mahdollista tulkita eriävillä tavoilla ja että läheisten osallistuminen mahdollistetaan tasapuolisesti (Seppälä, 2021).

Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon (jatkossa kirkkoon) kuului vuoden 2020 lopussa 68% suomalaisista (Jäsentilastot, 2020). Huolimatta jäsenmäärän laskusta kirkolla on lähes monopoli suomalaisten hautajaisten järjestämisessä. Kirkon tilastojen mukaan hautauksia oli vuonna 2020 yhteensä lähes 52 000 ja näistä vain vähän alle 3 000 kirkkoon kuulumatonta haudattiin muulla tavoin kuin luterilaisella hautausrituaalilla (Hautaustoimen tilasto, 2020). Kirkollisen hautauksen suosio näkyy myös siinä, että pappien rooli rituaalissa on keskeinen. Monissa muissa länsimaissa hautaustoimistot toimittavat myös hautausrituaalin (Schäfer, 2007).

Kansainvälisesti korona-ajan hautajaisia on tutkittu jonkin verran. Osa näistä on katsauksia, joissa analysoidaan aikaisempaa kirjallisuutta ja sovelletaan sitä pandemia-aikaan (Burrell & Selman, 2020) tai lehdistössä käytyä keskustelua pandemian vaikutuksesta hautaukseen (Selman ym., 2021). Kulttuureissa, joissa vainajan koskettaminen sisältyy hautausprosessiin, hautajaisia on myös tutkittu viruksen levittämisen kanavana (Jaja ym., 2020; Wildman ym., 2020). Lähimmäksi omaa tutkimustani tulee Britanniassa käynnistynyt tutkimusprojekti, joka kerää pandemia-ajan surupäiväkirjoja ja hautajaiskokemuksia (West & Rumble, 2021). Saksassa on tutkittu koskettamisen merkitystä ja siihen liittyviä kieltoja (Stetter, 2020).

Suomessa korona-aikaa on teologian ja uskonnotutkimuksen alalla tutkittu ehtoollisen viettämisen (Mikkola & Kallatsa, 2021; Kallatsa & Mikkola,

2020), hengellisen yhteyden ja jaksamisen (Metso ym., 2021), virtuaalisiin jumalanpalveluksiin osallistumisen (Ahonen ym., 2020), rippikoulukokemuksen (Tervo-Niemelä ym., 2021) sekä, osana kansainvälistä tutkimusta, elämän merkityksellisyyden näkökulmista (Anthony ym., 2021; Seryczynska ym., 2021). Rituaaleihin osallistumiseen liittyy aina tunteita, tästä huolimatta rituaalokokemusten herättämiä tunteita on tutkittu yllättävän vähän. Uusi suomalaistutkimus huomioi tämän aukon tutkiessaan nimiäisten ja ristiäisten vaikutusta osallistujien tunteisiin (Kauppila, 2021).

Koronaviruspandemian ajan hautajaisia ei ole toistaiseksi tutkittu Suomessa. Niiden tutkiminen on kuitenkin tärkeää, koska kuolema on korostunut koronaviruspandemian aikana samaan aikaan, kun kuolemaan liittyvien rituaalien toimittaminen on potentiaalisesti vaikeutunut.

Teoreettinen tausta: tunteet hautajaisissa

Tässä artikkelissa ymmärrän tunteet laajasti osana hautajaisiin osallistuneiden kehollista kokemusta. Tunteet motivoivat etsimään ja elämään merkityksellistä elämää (Miller-McLemore, 2013; Moschella, 2016: 25–27). Suomalaisessa tutkimuksessa tehdään ero tunteiden ja emootioiden välillä, jolloin emootioilla usein viitataan tunteiden neurobiologiseen syntytaustaan (Nummenmaa, 2017). Käytän tässä artikkelissa osallistujien kokemuksista tunte-käsitettä, mutta en analysoi tunteiden ja emootioiden eroja.

Hautajaisten yhteydessä koetut tunteet liittyvät kokijan identiteettiin ja identiteetin muutoksiin menetyksen yhteydessä (Davies & Park, 2012). Identiteetin keskeisyyden takia tutkimuksen teoreettisena taustana on surututkimus tunnesiteen jatkumisesta (Klass ym., 1996; Valentine, 2008). Tunnesiteen jatkumisen tutkimus keskittyy suhteen ylläpitämiseen vainajaan, mutta huomioi myös surevien keskinäiset suhteet hautajaisten suunnittelussa ja toteutuksessa (Ellis, 2013; Caswell, 2011; Davies, 2017). Molemmat tunnesiteet; yhteys vainajaan ja surevien keskinäiset suhteet, ovat tärkeitä, kun tutkitaan osallistuneiden tunteita. Tutkimukset korostavat hautajaisten merkitystä tunteiden mahdollistajana menetyksen jälkeen (Castle & Phillips, 2003) ja osallistumisen tärkeyttä osana vainajan muistamista (Davies, 2011). Rituaalit toimivat saattamisen välineenä (Romanoff, 2010) ja tästä syystä rituaalien puuttuminen tai niiden rajoittaminen vaikeuttaa suruprosessia. Rituaaliin osallistujien tunteiden intensiteettiin vaikuttaa jaettu kokemus (Knottnerus,

2014) ja siksi hautajaisten yhteydessä tulee tarkastella sekä kollektiivisia surevien joukon että yksilöiden kohtaamia tunteita.

Aikaisempi tutkimus tunteista hautajaisissa korostaa surun aiheuttavan negatiivisina koettuja tunteita (Giblin & Hug, 2006). Hautajaisten nähdään kuitenkin herättävän myös ristiriitaisia tunteita (Davies, 2017). Tämä moninaisuus on tärkeä huomioida tutkittaessa tunteita poikkeusajan hautajaisissa. Tunteiden huomioiminen hautajaisten yhteydessä liittyy laajempaan suuntaukseen, jossa hautajaisten yksilöllistyminen on keskeistä (Schäfer, 2007; Ramshaw, 2010). Persoonallisuuden korostuminen näkyy myös siinä, kuinka lähipiiri haluaa suunnitella hautajaiset vainajan näköisiksi ja noudattaa vainajan omia toiveita (Vähäkangas & Mäki-Petäjä-Leinonen, 2020). Suomalaisissa hautajaisissa ei ole enää kyse yhtenäiskulttuurista, jossa aina noudatetaan samaa kaavaa, vaan niissä pyritään saamaan yksilö ja hänen toiveensa näkyviin.

Kirjeaineisto ja tutkimusetiikka

Tämä artikkeli pohjautuu 43 kirjoittajan kirjeisiin, jotka käsittelevät osallistumista korona-ajan hautajaisiin ja sen herättämiä tunteita. Kirjoittajat olivat 35–79 vuotiaita ja heistä suurin osa kertoi kuuluvansa evankelis-luterilaiseen kirkkoon, yksi kuului ortodoksikirkkoon, yksi baptistikirkkoon ja neljä oli siviilirekisterissä. Kirjeiden kirjoittajista 32 on naisia ja 11 on miehiä. Vertattuna kansainvälisiin kuolemaa käsitteleviin tutkimuksiin, miesosallistujien määrä on tässä tutkimuksessa suhteellisen runsas (ks. Guinther ym. 2003; Damianakis & Marziali, 2012).

Koko aineisto, 45 kirjettä, käsittelee myös kokemuksia, joissa henkilö ei voinut osallistua hautajaisiin. Monet kirjoittajista kertovat kirjeessään osallistumisestaan useampiin hautajaisiin, kun taas osa kertoo osallistuneensa vain yksiin ja jääneen rajoituksista johtuen pois toisista hautajaisista. Rajaamalla osallistumattomuuden herättämät tunteet artikkelin ulkopuolelle. Rajaamalla muistotilaisuuteen osallistumisen ja osallistumattomuuden kokemukset samoin pois, sillä niitä oli määrällisesti selvästi vähemmän ja toiseksi niissä käsiteltiin pääosin eri teemoja kuin hautajaisten yhteydessä.

Keräsin aineiston lokakuun 2020 ja maaliskuun 2021 välillä. Etsin kirjoittajia lehti-ilmoitusten, sosiaalisen median, yksityisen saattohoitokodin, surujärjestöjen ja muutaman uskonnollisen yhteisön verkkosivujen avulla. Kirjoitus-

pyynnössä pyysin hyödyntämään seuraavia kysymyksiä kirjoittamisen tukena: Mitä tunteita osallistuminen/osallistumisen puute hautajaisiin sinussa herätti? Oliko päätös osallistumisesta vaikea? Miten pandemiatilanne näkyi hautajaisten järjestelyssä ja toteutuksessa? Miten suhde edesmenneeseen vaikutti kokemukseesi? Jos olit järjestämässä hautajaisia, millä tavalla muiden läheisten toiveet vaikuttivat hautauksen tapaan/paikkaan/hautapaikan valintaan?

Suurin osa osallistui tutkimukseen sähköpostitse, muutama lähetti paperisen kirjeen ja yksi osallistuja lähetti nauhoituksen aiheeseen liittyvästä radiohaastattelusta. Kirjeiden pituus vaihteli puolesta sivusta viiteen sivuun. Useassa kirjeessä oli liitteenä hautajaisten ja/tai muistotilaisuuden ohjelma, kuvia ja joissakin myös muistokirjoitus vainajasta. Suuri osa kirjoittajista oli vainajan lähiomaisia: leskiä, lapsia tai lapsenlapsia. Kirjoittajissa oli myös muita sukulaisia sekä joitakin edesmenneen ystäviä. Viittaan tässä artikkelissa kirjeisiin numeroilla esim. K8, jolloin kyseessä on kahdeksas saamani kirje. Kerron kirjoittajista myös heidän ikänsä, sukupuolensa ja suhteensa vainajaan sekä kuulumisen uskonnolliseen yhteisöön, jos tämä lisää ymmärrystä kirjoittajan kuvaamasta tunteesta.

Kirjeiden kirjoittajat ovat osallistuneet tutkimukseen vapaaehtoisesti. En ole kysynyt heidän nimeään enkä muita taustatietoja kuin iän, sukupuolen, suhteen vainajaan ja kuulumisen uskonnolliseen yhteisöön tai siviilirekisteriin. Myöskään asuinpaikkaa en kysynyt, mutta kirjoittajan asuinpaikka tai hautajaisten toimituspaikka tulee ilmi useissa kirjeissä. Näitä en anonymiteetin takia kuitenkaan tässä artikkelissa raportoi. Olen myös poistanut suorista lainauksista nimet, jotta kirjoittajat eivät ole tunnistettavissa. Nämä poistot näkyvät suorissa lainauksissa sulkeina, joihin olen nimen sijaan kirjoittanut ”vainaja”. Noudatin koko tutkimusprosessin ajan hyvän tieteellisen käytännön ja tutkimusetiikan periaatteita.

Temaattinen analyysi ja artikkelin rakenne

Tein aineistolähtöisen temaattisen sisällönanalyysin (King & Brooks, 2017) paperitulosteisiin käyttäen yliviivaustusseja, joilla nostin esiin tunteisiin liittyviä teemoja. Temaattisessa analyysissä kokemusten kontekstin huomioiminen on tärkeää. Tästä syystä järjestin ja ryhmittelin aineistoa ja selvitin, missä hautajaisten vaiheessa tunteista kerrottiin. Analyysi osoitti, että hautajaisiin liittyi pääosin eri tunteita kuin osan kirjoittajista kuvaamiin muistotilaisuuksiin. Tä-

män lisäksi kirjoitin teemoihin liittyviä kommentteja aineiston marginaaleihin. Ensimmäisellä lukukerralla nostin esiin vain suorat sanoitukset tunteista, mutta analyysin edessä ymmärrykseni kasvoi ja nostin esiin myös epäsuoria sanoituksia tunteisiin liittyen.

Lopuksi kokosin tulokset taulukkoon, jossa on koottuna analyysin tulokset sekä ne perustiedot, mitkä kirjoituksesta ilmenevät. Näitä perustietosarakkeita taulukossa ovat: ikä, sukupuoli, kuuluminen uskonnolliseen yhteisöön/siviilirekisteriin, kirjoittajan asuinalue, hautajaisten paikkakunta, kuinka monista hautajaisista kyseisessä kirjoituksessa kerrotaan, suhde vainajaan, hautajaisten osallistujamäärä, muistotilaisuus ja kokemus osallistumattomuudesta. Osassa kirjoituksista kerrottiin useita perustietoja, osassa mainittiin vain joitakin edellä listatuista. Taulukon tavoitteena oli kartoittaa kirjoittajien taustoja, jotta pystyin ymmärtämään, mitä tunteita he osallistumisestaan kuvasivat. Taulukko sisältää tunnistettavia tietoja kirjoittajista ja siksi en liitä sitä tämän artikkelin yhteyteen.

Temaattisen analyysin avulla määritin seuraavat pääteemat: ärsytyksen tunteet hautajaisten järjestämisestä, ristiriitaiset tunteet osallistumisesta, tunteiden kehollisuus ja elämän merkityksellisyyspohdinnan herättämät tunteet. Artikkelin rakenteeltaan aineistolähtöinen. Esittelen ensin tulokset edellä kerrottujen pääteemojen mukaisina ja tämän jälkeen käyn keskustelua aikaisemman tutkimuksen avulla. Lopuksi vedän yhteen tulosten ja keskustelun esiin tuomia johtopäätöksiä, joissa korostuu osallistumisen ja kohdatuksi tulemisen merkitys hautajaisiin osallistujille koronaviruspandemian aikana.

Ärsytystä hautajaisten järjestämisestä

Hautajaisten järjestämisen pääteeman alla oli sen suunnitteluun, järjestämiseen ja muutoksiin liittyviä tunteita. Suurin osa kirjoittajista kertoo pandemian vaikutuksista hautajaisten suunnitteluun ja järjestämiseen. Osalla rajoitukset olivat ehtineet muuttua alustavien suunnitelmien ja varsinaisen hautajaisten toteutuksen välissä. Tätä rajoitusten nopeaa muutosta kuvaa mm. 58-vuotias minniä, joka sanoittaa epäselvien rajoitusten vaikutuksen hautajaisten järjestämiseen:

Pandemian aikana tilanteet muuttuivat lähes päivästä toiseen ja tunteiden vuoristorata hurja. Appeni srk ilmoitti, että osallistujamäärä raja-

taan 10 henkilöön mukaan lukien pappi ja kanttori. Näin meihin iski tosiasia, ettei viimeiselle matkalle voisi saattajina olla kuin leski, tytär ja poika sekä 5 lastenlasta. Miniä, lastenlapsien puoliset ja heidän lapset rajattiin ulkopuolelle. Kuten myös vainajan sisarukset perheineen ja ystävät. Vaikka kuinka yritimme kertoa seurakunnalle että AVIn ohje ei koske rajattua yksityistilannetta, srk ja kirkkoherran kanta oli tiukka. Olin todella surullinen etten voisi osallistua 37 v. tuttavuuden jälkeen läheisen appena siunaustilaisuuteen, mutta tosiasia piti vain hyväksyä ja kuvitella istuvani yksin kotona striimausta seuraten. Vihdoin asia eteni piispalle asti. Häneltä tuli, 2 vrk ennen hautajaisia, tulkinta että lapset ja lastenlapset puolisoineen ja lastenlapsen lapset saavat osallistua siunaustilaisuuteen. (K8)

Virtuaalinen osallistuminen ei tämän kuvauksen mukaan ole kovinkaan hohdokas vaihtoehto. Miniä sinnikkäästi vaati rajoitusten soveltamista niin, että koko lähisuku pääsi osallistumaan hautajaisiin. Kyseinen tapaus on ainoa, jossa kuvataan asian viemistä piispalle asti, mutta useassa muussa tapauksessa läheiset ovat pyrkineet vaikuttamaan rajoituksiin kirkkoherrojen kautta. Näyttääkin siltä, että pandemia-aikana ne, jotka osaavat vaatia rajoitusten soveltamista, ovat sitä myös saaneet. Useissa kirjeissä kerrotaan vastaavanlaisista rajoituksista, joita on kyselemättä noudatettu.

Järjestämiset sovittiin seurakunnan kanssa etänä, mikä lisäsi monen läheisen ihmetystä. Etäjärjestelyistä kirjoittaa seuraava 62-vuotias tytär:

Hoidin isäni hautajaisiin liittyviä käytännön järjestelyjä, jotka aiheuttivat aika lailla mielipahaa seurakunnan taholta. Seurakunnan toimistosta ilmoitettiin suoraan, että emme tapaa omaisia kasvokkain (K24).

Tytär oli saanut myös muistotilaisuuden järjestämiseen liittyen tyyliä sähköposteja, ja kirkkoherra ei ollut vastannut ollenkaan hänelle lähetettyihin viesteihin. Edesmenneen isän seurakunta ei selvästi osannut viestiä poikkeus-tilanteen toimista niin, että omaiset olisivat ymmärtäneet perusteluita näille järjestelyille.

Rajoitukset vaikeuttivat tai estivät vainajan toiveiden huomioimisen. Eräs 58-vuotias vainajan sisar kertoo omasta tunnemyrskystään:

Hautajaisia suunnitelleessa alkoi sitten se suuri epätoivo, kun pikkuhiljaa paljastui, että emme voi järjestää hautajaisia lainkaan niin kuin olimme suunnitelleet ja myös mikä siskon oma toivekin oli ollut. (K19)

Sisar oli ennen kuolemaansa ilmaissut hautatoiveensa tarkasti ja lähipiiri koki äärimmäisen vaikeaksi sen, että eivät rajoitusten takia voineet näitä toiveita toteuttaa. Tässä yhteydessä kirjoittaja puhuu suuresta epätoivosta, jonka läheiset kohtasivat kuultuaan rajoituksista.

Tässä koronahautajaisten kirjeaineistossa hautajaisten järjestämiseen liittyi voimakkaita tunteita kuten ärsytystä ja epätoivoa. Hautajaisten järjestäminen pandemian keskellä oli selvästi stressaavaa. Jotkut kuitenkin kirjoittivat, ettei osallistujien määrän rajoituksesta ollut heille mitään haittaa lähipiirin ollessa muutenkin niin pieni.

Ristiriitaiset tunteet osallistumisesta

Hautajaisiin osallistumisen pääteemaan liittyi runsaasti erilaisia ristiriitaisia tunteita. Moni kirjoittaja kuvaa kirjeessä omaa tunteiden vuoristorataansa ja päättää kirjeen positiivisilla muistoilla. 74-vuotias leski kuvaa:

Saatonna pysähdyimme opiston kohdalla, missä olimme asuneetkin 22 v. Siellä olivat lapsemme kasvaneet isoiksi ja sinne liittyivät monet perheen muistot. Muutama entinen työtoveri ja ystävä oli kokoontunut kunnioittamaan miestäni portin pieleen. Se lämmitti kovasti. (K38)

Vaikka osallistuminen varsinaisiin hautajaisiin olikin rajattu vain lähipiiriin, järjestelyjä hoitanut tytär oli käyttänyt luovuuttaan saadakseen tärkeät ihmiset ja paikat huomioitua saattoajon aikana. Perheen muistot liittyivät kyseiseen opistoon, joka oli vanhempien työpaikan lisäksi ollut perheen asuinpaikka. Saattoajossa, joka kulki opiston kautta, huomioitiin nämä kaikki tärkeät muistot. Samainen leski jatkaa kertomusta, kuinka ystävät osallistuivat siunaustilaisuuteen, vaikka eivät olleet paikalla:

Unohdin vielä kertoa, että koskettavaa oli myös monien ystäviemme toiminta surussa mukana olemisessa. Moni rakensi miehelleni muistopöydän kukkineen ja sytytti siunaustilaisuuden ajaksi kynttilän. Joku laittoi kynt-

tilänsä ikkunalleen. Entisessä työpaikassa rakennettiin myös muistopöytä ja pidettiin hiljainen hetki. Sain sitten kuvia näistä muistohetkidä. Näin ollen emme olleet yksin, vaikka itse siunaus olikin järjestettävä pienessä piirissä perheen kanssa. (K38).

Paikalla olivat vain lähimmät omaiset, mutta ystävät ja entiset työtoverit osallistuivat tilaisuuteen ilman, että seurasivat hautajaisia etäyhteydellä.

Osallistumisen kokemukset herättivät monissa kiittollisuuden, esimerkiksi 37-vuotias veljentytär kertoo:

Hautajaispäivänä klo 12.15 (siunaus klo 14) hautaustoimistosta soitettiin, että sairaala on tehnyt linjauksen tilaisuuksia varten ja rajoitus on kymmenen henkeä siunaustilaisuuteen. ... Hautaustoimisto pahoitteli tätä ja sanoi ettei voi asialle mitään. Totta kai olin järkyttynyt ja itketti. Hetken päästä soitti (vainajan) siunauksen suorittava pappi, ja sanoi saaneensa saman ilmoituksen. Hän oli kovin pahoillaan tilanteesta. Ymmärsi kuitenkin hankalan tilanteen ja lupasi, että voisi pitää kaksi saman sisältöistä siunaustilaisuutta niin että vain ensimmäisellä kerralla suoritetaan siunaus. Näin jokainen pääsisi kuitenkin jättämään viimeiset jäähyväiset. Olin niin liikuttunut tästä eleestä, etten tiennyt mitä olisin sanonut. Olen ikuisesti kiittollinen tästä mahdollisuudesta, se oli iso asia meille kaikille. (K15)

Tässäkin tapauksessa päällimmäiseksi jäi myönteinen tunne, vaikka kyseinen kirjoittaja oli jo ehtinyt pelätä pahinta nopeasti muuttuvassa tilanteessa.

Kaikki eivät kuitenkaan kokeneet kiittollisuutta papin toimista hautajaisissa. 58-vuotias sisar kuvaa omia raskaita tunteitaan:

Ihmettelimme kaikki, että pappi ei sanonut haudalla mitään! ... Meille jäi tunne, että hänellä oli koronan vuoksi vain kiire meidän läheltä pois... (K19).

Kyseessä on sama kirjoittaja, joka koki sisaren toiveiden toteuttamisen hautajaisten järjestämisessä haasteellisena. Hänelle sekä järjestäminen että osallistuminen olivat pettymyksiä ja hän koki näiden pettymysten tunteiden hankaloittaneen suruprosessin käynnistymistä.

Koronapandemia herätti myös pelkoa viruksesta ja sen tarttumisesta ja siksi moni pyrki järjestämään tilaisuudet mahdollisimman turvallisesti.

65-vuotias sisarentytär kertoi tätinsä muistotilaisuudesta:

Muutamia päiviä aiemmin aloin ehdottaa pojalle, että eikö juotaisi kahvit. Hänkin oli sitä jo miettinyt. ... Nautimme kahvit pojan terassilla seisten, ulkovaatteet päällä. Pöydässä oli myös hanskoja halukkaille. Spontaanisti siinä aloimme muistelemaan joitakin ajatuksia tädistä, kukin vuorollaan. Hetki oli oikein mukava, eikä kestänyt kauan. Lopulta totesimme, että nämä olivat tädin näköiset hautajaiset. Ihan hyvä mieli jäi! (K32)

Monissa tämän tutkimuksen kirjeissä on päädytty joko lykkäämään muistotilaisuutta tai jättämään se kokonaan välistä. Yllä oleva kirje osoittaa, että pienikin muistotilaisuus suoraan hautajaisten jälkeen on tärkeä yhteisten muistojen jakamisen paikka.

Useissa tapauksissa muistotilaisuus järjestettiin jälkikäteen. 75-vuotias leskimies kirjoittaa:

Olimme puolisoni kanssa yhdessä yli neljäkymmentä vuotta ja tuntuu, että muistotilaisuus muutama kuukausi siunaustilaisuuden jälkeen oli kevyempi ja vapauttavampi, kuin jos se olisi pidetty hautaan siunaamisen yhteydessä. (K25)

Kyseinen leski oli jäänyt pohtimaan sitä, että myöhemmin järjestettävä muistotilaisuus voisi olla toimiva myös normaaliajan hautajaisissa.

Osa kuitenkin koki jääneensä surun kanssa yksin. 67-vuotias leski muistele:

Surukukkia tuli, mutta ihmiset eivät voineet jäädä keskustelemaan ja puhuminen kuolemasta ja vainajasta jäi pintapuoliseksi. Samoja viimeisiä vaihteita on tarve purkaa useita kertoja. (K29)

Viruksen tartuttamisen pelko jätti kauan paikkakunnalla asuneen lesken yksin muistoiheen. Leski kertoo ymmärtävänsä koronasta aiheutuneet muutokset tapaamisissa jäaden kuitenkin kaipaamaan sosiaalisia kontakteja, joiden avulla käydä läpi surua.

Tämän korona-ajan hautajaisia kuvaavan kirjeaineiston positiivisten tunteiden kuvaukset liittyvät onnistuneisiin osallistumisen kokemukseen vai-

keiden käänteiden jälkeen. Kaikki eivät kuitenkaan kokeneet tullessa hyvin kohdatuiksi seurakunnan työntekijöiden osalta, kuten aiemmin ollut esimerkiksi papin kiireestä ja omaisten kohtaamattomuuden kokemuksesta osoittaa.

Tunteiden kehollisuus

Tunteiden kehollisuus-teemaan liittyi erilaisia kokemuksia tunteiden ilmaistusta ilman kosketusta. Tunteiden ilmaisu ilman koskettamista tuntui monista kirjoittajista haasteelliselta. 49-vuotias veljenpoika kuvaa tätinsä hautajaisia:

Yllättävän harmilliseksi osoittautui halaamiskielto, jonka noudattamisen suhteen serkkuni laittoi etukäteen tiukan viestin. Tämä painoi kyllä hautajaisissa koko ajan. Sukuni on kaiken kaikkiaan hyvin pidättyväistä toisiin koskemisen suhteen – mutta kun se kerrankin olisi ollut 'sosiaalisesti hyväksyttyä', olikin se kiellettyä/mahdotonta. Jostain syystä se tuntui jotenkin pakahduttavalta – ikään kuin tärkein keino osoittaa osanottoa olisikin jäänyt äkkiä pois. (K10)

Halaamisesta näyttää tulleen kieltojen myötä kuin kielletty hedelmä ja halauksen merkitys osanoton ilmaisussa korostuu. Tässäkin tapauksessa kirjoittaja kuvaa sukuansa pidättyväiseksi, mutta kokee koskettamisen hautajaisissa sosiaalisesti hyväksyttäväksi.

Kosketuksen puutteen vaikutusta tunteisiin analysoi myös 50-vuotias nainen, joka kirjoittaa isoäitinsä hautajaisista:

Ei ollut oikein mitään korvaamaan halausta. Vitsikäs ”Korona-kyynärpää” ei välittänyt niitä tunteita... Surimme omaisen menetystä, mutta myös sitä, että emme voineet lohduttaa toisiamme ja surra meille luontevalla tavalla. Siitä se lisähaikeus. (K37)

Kosketus koettiin tärkeäksi kanavaksi välittää tunteita, erityisesti lohdutusta, jota on vaikea pukea sanoiksi.

Kaikki eivät kuitenkaan kaivanneet kosketusta. 51-vuotias tytär kirjoittaa:

Olin kaivannut osaaottavia ja myötätuntoisia sanoja. Toisaalta turvautaisuus antoi minulle myös henkisen turvaetäisyyden äitiini; ei tarvinnut

yrittää halata keinotekoisesti vaan sai pysyä luvan kanssa kauempana. Olin myös vähän hermoheikko tartuntaridikistä ylipäättään ja huolehdin turvaväleistä koko tilaisuuden ajan (K14).

Kirjoittaja kuvaa suhdetta äitiinsä traumaattiseksi, mikä teki hautajaisiin osallistumisen haasteelliseksi. Suhde edesmenneeseen isään oli kirjoittajan mukaan läheisempi, mutta ei täysin ongelmaton. Tilanne kuvaa tunnekokemusten ristiriitaisuutta. Toisaalta osallistuja koki helpotusta turvaväleistä, toisaalta hän olisi kaivannut osanottoa.

Tunteiden kehollisuus näkyy myös vainajan näytössä. 61-vuotias äiti kertoo:

Ennen siunaustilaisuutta halusimme ylimääräisen kerran vainajan näytön, jotta kaikki me ihan läheisimmät... saimme jättää hänelle vielä jäähyväiset. Sairaalan kappelissa näyttöä ei voinut järjestää, koska se oli remontissa, seurakunnan kappeleissa missään ei koronan takia järjestetty ollenkaan vainajan näyttöjä. Joten (vainaja) piti kuljettaa toisen sairaalan kappeliin, jotta saimme hänet vielä nähdä ennen siunausta ja tuhkausta. (K12).

Äiti kertoo kirjeessään, että tytär ei kuollut koronaan, ja tästä syystä hautaus-toimisto sai näytön järjestettyä sairaalan kappeliin. Tässä ja monessa muussa kirjeessä hautaus toimiston palvelut koettiin joustaviksi ja omaisia huomioi-viksi myös poikkeustilanteessa.

Ruumiin näkemiseen liittyi joillakin tähän tutkimukseen osallistujilla myös pelon ilmaisuja. Isoäitinsä ortodoksihautajaisiin osallistunut 35-vuotias lapsenlapsi kertoi pelänneensä, että arkku on auki (K11). Hänen onnekseen arkku oli näissä hautajaisissa kiinni eikä hänen tarvinnut kohdata kuollutta mummoa arkussa. Kyseinen kirjoittaja määritteli itsensä luterilaisesta kirkosta moneen kertaan eronneeksi ateistiksi. Hänelle ortodoksikirkon hautaustapa, jossa arkku on hautajaisissa auki, oli jo lapsuudesta tuttu, mutta silti vieras ja pelottava.

Kehollisuus ei aina tarvitse kosketusta; 50-vuotias nainen kuvaa enonsa hautajaisia:

Maskit estivät sanaton viestintää ihmisten välillä. Kuinka paljon persoonastamme tuleekaan esille kasvojen ja ilmeiden kautta!... Maski keräsi

hyvin kyöneleet ja siihen oli helppo itkeä. Muutenkin pidän mielelläni itkettyneet kasvoni peitossa. (K37)

Kyseinen kirjoittaja toisaalta näki maskit tunteiden ilmaisun esteenä, toisaalta kirjoittaa siitä, kuinka maskin peitossa oli hyvä itkeä.

Tämän tutkimuksen kirjoittajat näkivät kosketuksen puutteen koronaviruspandemian aikana ongelmaksi, koska rajoitukset hankaloittivat tunteiden kehollista ilmaisua.

Elämän merkityksellisyyteen liittyvän pohdinnan herättämät tunteet

Elämän merkityksellisyyteen liittyvään pohdintaan liittyi alateemoina eksistentiaalisia pohdintoja kuolevaisuudesta, iankaikkisesta elämästä ja vakauksesta. Hautajaisissa ollaan elämän peruskysymysten äärellä, mikä herätti monissa osallistujissa pohdintaa elämän merkityksestä, vaikka en sitä suoraan kirjoituspyynnössä kysynytään. Kirjoittajat miettivät poikkeusajan hautajais-ten vaikutusta suhtautumiseensa kuolemaan. Tätä sanoitti esimerkiksi seuraava 49-vuotias veljenpoika:

Toisaalta tuntui jotenkin poikkeuksellisen hyvältä se, että epidemia oli jollain oudolla tavalla tehnyt kuolevaisuudesta ja kuolemasta normaalimpaa. ...Hautajais-ten katoavaisuudesta kertovat puheet, liturgia ja laulut kävivät poikkeuksellisen voimakkaasti kohti, toisaalta siitäkin olin hämmästynyt, että tässä tilanteessa jopa tädin kuolema tuntui jotenkin vähemmän koh-
tuuttomalta. Surulliselta, toki... (K10)

Kuolema tuntui pandemian keskellä normaalilta ja läheisen menettäminen osalta elämää. Tämä korosti hautajaisia ja niihin osallistumisen merkitystä. Tunteita tämä ei kuitenkaan poistanut vaan suru jäi.

Kuolemaa sanoitettiin myös iankaikkisen elämän toivon näkökulmasta. 65-vuotias tytär kirjoittaa:

Meillä on kova eroikävä mutta päällimmäisenä on kiitos Taivaan Isälle siitä, että meidän iki-ihanan äitimme, mummumme ja isomummumme kivut ja tuskat ovat päättyneet. On hyvä elää jälleennäkemisen toivossa. (K16)

Kirjoittaja kertoi kuuluvansa vanhoillislestadiolaiseen herätysliikkeeseen, jossa opetus iankaikkisen elämän toivosta on keskeinen. Toivosta huolimatta hän kokee omien sanojensa mukaan eroikävä, mikä osoittaa, että toivo ei poista surua.

Kaikille kirjoittajille iankaikkisen elämän toivo hautajaisissa ei tuonut lohdutusta. 67-vuotias leski kuvaa kokemustaan:

Vaikeimman ja lähes traumaattisen tapahtuman koin muistotilaisuudessa, kun puolisoni iäkkään sukulainen alkoi kysellä vainajan vakaumusta minulta, hauta oli vielä peittämättä. Ajattelen, että muiston kunnioittaminen sisältää myös vakaumuksen kunnioittamisen. Hänet siunattiin luterilaiseen kirkkoon kuuluvana odottamaan ylösnousemuksen aamua (K29).

Leskelle kysymys puolison vakaumuksesta tuntui loukkaavalta.

Toinen 74-vuotias leski sanoi toivoa tunnesiteen ylläpitämisen näkökulmasta: ”Koen edelleen yhteyttä hänen kanssaan ja elän uskossa, että aikaan tapaamme tuolla puolella (K38).” Tulevan elämän toivo ja yhteys edesmenneeseen puolisoon yhdistyivät tämän lesken lohdullisissa ajatuksissa.

Osa kirjoittajista korosti osallistumisen yhteisöllistä merkitystä. Seuraava 68-vuotias ystävä kirjoittaa:

Suhde edesmenneeseen sekä hänen vaimoonsa oli läheinen. Tähän tilaisuuteen halusin ehdottomasti mennä maskipakosta huolimatta. Oli monta tuttua ja vahva yhteisöllisyyden tunne. Surusta ja kaipauksesta huolimatta iloinen tilaisuus, vahva jälleennäkemisen toivo. (K6)

Hautajaiset ja läheisen ihmisen menetys herättivät osassa osallistujista eksistentiaalisen prosessin, jonka kautta he pohtivat elämän merkityksellisyyteen liittyviä erilaisia tunteita. En tutkimuskutsussa kysynyt mitään elämän merkityksellisyydestä tai eksistentiaalisista pohdinnoista. Tämä osittain varmaan vaikutti siihen, että vain osa kirjoittajista nosti näihin liittyviä tunteita esiin. Kiinnostavaa on, että kirjoitukset vihasta ja epätoivosta liittyivät hautajaisten järjestämiseen, eivät niinkään läheisen ihmisen menetykseen. Tämä ei tarkoita, etteikö myös näitä tunteita olisi esiintynyt menetykseen liittyen, niitä ei tässä aineistossa vain sanoitettu. Kuvauksiin muistotilaisuuksista sisältyi eri elämän merkityksellisyyteen liittyviä tunteita kuin hautajaisiin. Näistä muis-

totilaisuuksiin osallistumiseen liittyviin tunteisiin kirjoitan myöhemmin toisessa artikkelissa.

Keskustelu: tunteet kohtaamisissa

Tulokset osoittavat, että korona-ajan hautajaisiin osallistuneet kohtasivat omat moninaiset tunteensa ja kuvasivat niitä tunteiden vuoristoratana. Vainkutkaa siltä, että kirjoituspyyntöön vastasivat ne, joille hautajaiset olivat aiheuttaneet suuria tunteita joko positiivisessa tai negatiivisessa mielessä. He kohtasivat lähipiirinsä muut surevat, joiden kanssa pystyivät jakamaan tunteitaan tai kokivat muista surevista eroavia tunteita. Tämän lisäksi osa osallistujista kohtasi oman kuolevaisuutensa ja pohti elämän merkitystä. Nämä kolme tasoa, yksilön, yhteisön ja transsendentin kohtaaminen, ovat myös aikaisemman tutkimuksen mukaan tärkeitä (Ganzevoort & Falkenburg, 2012). Osallistujilla oli hyviä ja huonoja kokemuksia ammattilaisten kohtaamisesta. Hautaustoimistojen palveluja pääosin kiitettiin ja kritiikki suunnattiin seurakuntien suuntaan. Aikaisempi tutkimus korostaakin, että ammattilaisten rooli korostuu poikkeusajan hautajaisissa suhteessa siihen, kuinka he pystyvät luomaan osallistujille kokemuksen yksilöllisistä, merkityksellisistä ja surutuokea antavista hautajaisista rajoituksista huolimatta (Burrell & Selman, 2020).

Kirjeiden kirjoittajat kuvasivat osallistuneensa hautajaisiin paikan päällä, vain parissa kirjeessä pohdittiin etäyhteyksiä. Sosiaalinen läheisyys ja koskettamisen tarve korostuivat kerrottaessa tunteista pandemia-ajan hautajaisissa. Monessa maassa koronatilanne on ollut niin paha, että virtuaalinen osallistuminen on ollut ainoa tapa osallistua hautajaisiin (West & Rumble, 2021). Virtuaaliseen osallistumiseen on totuttu jumalanpalvelusten yhteydessä (Ahonen, 2020) ja jatkossa varmastikin myös hautajaisiin osallistutaan enemmän etäyhteyksillä.

Osallistujat kokivat, että korona-ajan osallistumisrajoitukset vaikeuttivat suruprosessia. Tämä vahvistaa aikaisempaa tutkimusta, joka korostaa rituaalin merkitystä menetyksen käsittelyssä ja mahdollisuutta siirtyä prosessissa eteenpäin (Romanoff, 2010). Osallistujamäärä oli monissa tapauksissa hyvin pieni, mikä vaikutti jaettuun osallistumisen kokemukseen (Knottnerus, 2014). Aikaisempi tutkimus tähdentää, että osallistujien määrä ei kuitenkaan ole ratkaiseva onnistuneelle hautajaiskokemukselle vaan tärkeämpää on, kuinka merkitykselliseksi osallistuja kokee hautajaiset ja kuinka hyvin hän pystyy

luomaan yhteyden edesmenneeseen ja muihin sureviin (Burrell & Selman, 2020).

Korona-ajan rajoitukset vaikeuttivat vainajan tahdon noudattamista ja tämä ahdisti useita omaisia. Normaalioloissa vainajan selkeä toive hautausrituaalista helpottaa läheisten hautajaisiin liittyviä järjestelyjä ja säästää heitä turhilta riidoilta (Vähäkangas & Mäki-Petäjä-Leinonen, 2020). Korona-ajan hautajaisia kuvaavissa kirjeissä kukaan ei kertonut riidoista suvun kesken liittyen vainajan toiveiden noudattamiseen. Kaikki energia näytti menneen koronarajoitusten ymmärtämiseen ja yritykseen noudattaa niitä. Aineiston kuvaamat omaisten rajalliset mahdollisuudet vaikuttaa hautajaisien järjestelyihin näyttivät aiheuttaneen tunteen hallinnan puutteesta. Aikaisempi tutkimus on osoittanut hallinnan puutteen vaikuttavan osallistujien kokemukseen siitä, koetaanko hautajaiset suruprosessia tukevinä vai sellaisena, että niistä ei ole omalle suruprosessille hyötyä (Burrell & Selman, 2020). Tämän artikkelin tulokset vahvistavat aikaisempaa tutkimusta myös siinä, että rajoitukset näyttivät kohtelevan omaisia epätasa-arvoisesti (Selman ym., 2021). Tulokset kertovat paikallisista ja persoonakohtaisista eroista siinä, kuinka rajoituksia tulkittiin. Näihin eri tavoilla tulkittuihin rajoitusten sovelluksiin puuttui myös Hautaustoimistojen Liitto (ks. Seppälä, 2021).

Hautajaiset antoivat kanavan ilmaista menetykseen liittyviä tunteita sosiaalisesti hyväksytyssä kontekstissa (Mitima-Verloop, 2019). Tunteiden ilmaiseminen ilman koskettamista koettiin haasteelliseksi. Monissa kulttuureissa koskettaminen on hautajaisissa keskeistä (Stetter, 2020). Suomalaisessa hautauskulttuurissa koskettaminen tapahtuu surevien kesken, vainajaa saatetaan koskettaa saattohartaudessa tai joskus harvoin hautajaisissa, joissa arkku on auki. Missään kirjeessä ei kerrota vainajan kuolleen koronaan tai viruksen läheneen leviämään hautajaisista, mistä on tutkittua tietoa niistä kulttuureista, joissa vainajan koskettaminen kuuluu hautausrituaaliin (Jaja ym., 2020; Wildman ym., 2020).

Tutkimuksen osallistujille kuolevaisuuden hahmottaminen oli tärkeä osa elämän merkityksellisyyttä. Elämän merkityksellisyyttä ei ole liitetty tiettyyn tunteeseen (Baumeister, 1991; Martela & Steger, 2016), mutta tunteiden tiedetään vaikuttavan elämän merkityksellisyden kokemukseen (Abeyta ym., 2015; Steger, 2012). Hautajaisrituaalin rooli uuden merkityksen löytämisessä elämään, menetyksestä huolimatta, on tärkeä silloin, kun hautajaiset koetaan henkilökohtaisesti merkittävinä (Giblin & Hug, 2006). Tutkimukset elämän

merkityksestä korona-aikana osoittavat kuinka pandemia toi esille elämän haurauden (Anthony ym., 2021) ja kuinka uskonnon antama pääoma auttaa selviytymään pandemian tuomasta kriisistä (Seryczynsk ym., 2021). Rituaalit kehollisina kokemuksina auttavat luomaan merkityksiä kaaoksen keskellä (Danbolt & Stifoss-Hanssen, 2011).

Iankaikkisen elämän toivo oli osalle tämän tutkimuksen osallistujista tärkeä, osa pohti laajemmin elämän merkitystä. Relaatioden läheisyys näkyy myös siinä, kuinka hyvin läheiset tiesivät vainajan katsomustoiheet liittyen omiin hautajaisiinsa ja kuinka myös muut osallistujat kunnioittivat näitä toiveita (ks. myös Draper ym., 2013). Tunnesiteen jatkaminen vainajaan näkyi erityisesti leskien kirjeissä, joissa yhteyden jatkuminen toi toivoa menetyksen keskelle. Tämä on linjassa aikaisemman tutkimuksen kanssa, jonka mukaan yhteydenpito edesmenneeseen tuo elämään merkitystä ja auttaa ymmärtämään menetystä (Steffen & Coyle 2010; Steffen & Coyle, 2011). Toivo syntyi positiivisen kohtaamisen kokemuksista, joko taitavan ammattilaisen tai empaattisen läheisen kanssa (Lester, 1995).

Tunneside vainajaan ja muihin hautajaisten osallistujiin vaikutti kirjoittajien tunneprosessiin. Niissä tilanteissa, joissa suhde vainajaan tai muihin lähiomaisiin oli syystä tai toisesta vaikea, hautajaisiin osallistumiseen korona-aikana liittyi lisähaasteita. Hautajaiset herättävät jo normaaliolossa tunteiden myrskyn, jota poikkeustilanne näytti vain vahvistavan.

Johtopäätökset: Osallistumisen ja kohdatuksi tulemisen merkitys

Tämän artikkelin tulokset osoittavat, että osallistuminen korona-ajan hautajaisiin sai aikaan monenlaisia keskenään ristiriitaisia tunteita. Koronajoitukset vaikeuttivat hautajaisten järjestelyjä ja tästä syystä kirjeissä kuvatut ärsytyksen tunteet liittyivät pääosin käytännön järjestelyihin. Osallistumiseen liittyvät tunteet olivat moninaisia koronatartunnan pelosta kiitollisuuteen. Tunteita ei ollut helppo ilmaista ilman kosketusta, sallittu koronakyyräpää ei tuntunut riittävältä kosketukselta. Osalla hautajaisiin osallistuminen käynnisti eksistentiaalisen prosessin, jonka yhteydessä he pohtivat kuolemaa ja elämän merkitystä ja tämän pohdinnan aiheuttamia tunteita itsessään.

Pandemia-aika haastaa seurakuntien työntekijöiden taidot kohdata lähiomaisten tunteiden vuoristorataa. Kohtaamisessa on kyse tunteiden tunnistamisesta ja

valmiudesta nähdä poikkeusajan menetyksiin liittyvä tavallistakin laajempi tunteiden kirjo. Poikkeusaika haastaa kehittämään seurakuntien sähköpostiviestintää siten, että omaiset eivät kokisi viestejä loukkaaviksi. Samoin seurakunnan työntekijöiden on hyvä oppia kertomaan ja luultavasti myös useasti toistamaan perusteluja rajoituksille. Korona-aikana tapahtuneen menetyksen yhteydessä on välttämätöntä käsitellä tunteita ja pohtia elämän merkityksellisyyttä. Tämän lisäksi tulee tarjota tukea menetyksen kokeneiden tunneprosessille.

Aineisto

K1-K43 korona-ajan hautajaisia käsittelevät kirjeet, kirjoittajan hallussa.

Kirjallisuus

- Abeyta, A. A., Routledge, C., Juhl, J., & Robinson, M. D. (2015). Finding meaning through emotional understanding: Emotional clarity predicts meaning in life and adjustment to existential threat. *Motivation and Emotion*, 39(6), 973–983. <https://doi.org/10.1007/s11031-015-9500-3>
- Ahonen, T., A. Koponen, P. Metso, & M. Punkki (2020). Lähtymistä ja etääntymistä korona-aikaan. Selvitys Suomen ortodoksisen kirkon striimattuihin jumalanpalveluksiin ja poikkeusjärjestelyin toimitettuihin sakramenteihin osallistumisesta keväällä ja kesällä 2020. Raportti. Suomen ortodoksinen kirkko. https://ort.fi/sites/default/files/2020-11/L%C3%A4htymist%C3%A4%20ja%20et%C3%A4%20C3%A4ntymist%C3%A4%20korona-aikaan_raportti.pdf -Viitattu 26.8.2021
- Anthony, F-V, Saarelainen, S-M, Inkilä, H, Oviedo, L, Albaladejo, J. T., Roszak, P., & Sercyzynska, B. (2021). Models of cosmotheandric life-experience in the face of coronavirus pandemic: Empirical research in the European context. *Salesianum*, 83, 551–579.
- Arnason, A. (2012). Individuals and relationships: On the possibilities and impossibilities of presence. – Chang-Won Park & Douglas J. Davies (toim.), *Emotion, identity and religion mortality across disciplines*. Surrey: Ashgate, 59–70.
- Baker, J. O., Martí, G., Braunstein, R., Whiththead, A. L., & Yukich, G. (2020). Religion in the age of social distancing: How COVID-19 presents new directions for research. *Sociology of Religion*, 81(4), 357–370. <https://doi.org/10.1093/socrel/sraa039>
- Burrell, A., & Selman, L. E. (2020). How do funeral practices impact bereaved relatives' mental health, grief, and bereavement? A Mixed method review with implications on Covid-19. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 1–39. <https://doi.org/10.1177/0030222820941296>
- Castle, J., & Phillips, W. L. (2003). Grief rituals: Aspects that facilitate adjustment to bereavement. *Journal of Loss and Trauma*, 8(1), 41–71. <https://doi.org/10.1080/15325020305876>
- Caswell, G. (2011). Personalisation in Scottish funerals: Individualised ritual or relational process?, *Mortality*, 16(3), 242–258. <https://doi.org/10.1080/13576275.2011.586124>
- Damianakis, T., & Marziali, E. (2012). Older adults' responses to the loss of a spouse: The function of spirituality in understanding the grieving process. *Aging and Mental Health*, 16(1), 57–66. <https://doi.org/10.1080/13607863.2011.609531>
- Danbolt, L. J., & Stifoss-Hanssen, H. (2011). Public disaster ritual in the local community. A study of Norwegian cases. *Journal of Ritual Studies* 25(2), 25–36.
- Davies, D. J. (2011). *Emotion, identity and religion*. Oxford: Oxford University Press.

- <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199551538.001.0001>
- Davies, D. J. (2017). *Death, ritual and belief: The rhetoric of funerary rites*. (10. painos). London: Bloomsbury. <https://doi.org/10.5040/9781474250986>
- Davies, J., & Park, C.-W. (toim.) (2012). *Emotions, identity and death: Mortality across disciplines*. Surrey: Ashgate.
- Davies, J., & Park, C.-W. (2012). Introduction: Emotion, identity and death. – J. Davies & C.-W. Park (toim.), *Emotions, identity and death: Mortality across disciplines*. Surrey: Ashgate, 1–15.
- Draper, P., Holloway, M., & Adamson, S. (2013). A qualitative study of recently bereaved people's beliefs about death: Implications for bereavement care. *Journal of Clinical Nursing*, 23, 1300–1308. <https://doi.org/10.1111/jocn.12326>
- Ellis, J. (2013). Thinking beyond rupture: Continuity and relationality in everyday illness and dying experience. *Mortality*, 18(3), 251–269. <https://doi.org/10.1080/13576275.2013.819490>
- Ganzevoort, R. R., & Falkenburg, N. (2012). Spiritual experiences of continuity and discontinuity among parents who lose a child. *Journal of Empirical Theology*, 25(2), 189–204. <https://doi.org/10.1163/15709256-12341249>
- Giblin, P., & Hug, A. (2006). The psychology of funeral rituals. *Liturgy*, 21(1), 11–19. <https://doi.org/10.1080/04580630500285956>
- Guinther, P. M., Segai, D. L., & Bogaards, J. A. (2003). Gender differences in emotional processing among bereaved older adults. *Journal of Loss and Trauma*, 8, 15–33. <https://doi.org/10.1080/15325020305874>.
- Hautautostoimen tilasto (2020). Suomen evankelis-luterilainen kirkko. <https://www.kirkontilastot.fi/viz.php?id=170> – Viitattu 26.8.2021
- Jaja, I. F., Madubuike, U. A., & Iwu Jaja, C.-J. (2020). Social distancing: How religion, culture and burial ceremony undermine the effort to curb COVID-19 in South Africa. *Emerging Microbes & Infections*, 9(1), 1077–1079. <https://doi.org/10.1080/22221751.2020.1769501>
- Jäsentilasto (2020). Suomen evankelis-luterilainen kirkko. <https://www.kirkontilastot.fi/viz.php?id=181> – Viitattu 26.8.2021
- Kallatsa, L., & Mikkola, S. (2020). ”Olimme kaikki osallisia 'kaipuun sakramentista'”. Ehtoollinen ja kirkkoherrojen kokemukset Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa koronakeväänä 2020. *Uskonnotutkija – Religionsforskaren*, 9(2). <https://doi.org/10.24291/uskonnotutkija.v9i2.100611>
- Kauppila, H. (2021). Ristiäiset, nimiäiset ja tunteet – tunteiden ilmaiseminen nimiäisiä ja ristiäisiä käsittelevissä blogikirjoituksissa. – Hytönen, M. (toim.), *Kasteen polulla: kasteen ja kummiuden teologiaa ja käytäntöjä*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 136. Tampere: KTK, 70–107.
- King, N., & Brooks, J. M. (2017). *Template analysis for business and management students*. London: SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781473983304>.
- Klass, D., Silverman, P., & Nickman, S. (toim.). 1996. *Continuing Bonds: New Understandings of Grief*. London: Taylor and Francis.
- Knottnerus, J. D. (2014). Religion, ritual, and collective emotion. – von Cheve, C. & Salmela, M. (toim.), *Collective emotions. Perspectives from psychology, philosophy, and sociology*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199659180.003.0021>
- Lester, A. D. (1995). *Hope in pastoral care and counseling*. Westminster John Knox Press.
- Martela, F., & Steger, M. F. (2016). The three meanings of meaning in life: Distinguishing coherence, purpose, and significance. *The Journal of Positive Psychology*, 11(5), 531–545. <https://doi.org/10.1080/17439760.2015.1137623>
- Metso, P., & Kallatsa, L., Ahonen, T., & Mikkola, S. (painossa). Hengellinen yhteys ja jaksaminen koronapandemian aikana. *Diakonian tutkimus*.
- Mikkola, S., & Kallatsa, L. (2021). Elettyä teologiaa: Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherrojen ja seurakuntalaisten suhtautuminen etäehtoolliseen. *Teologinen Aikakauskirja* 4, 327–347.
- Miller-McLemore, B. J. (2013). Embodied knowing, embodied theology: What

- happened to the body? *Pastoral Psychology*, 62, 747–758. <https://doi.org/10.1007/s11089-013-0510-3>
- Mitima-Verloop, H. B., Mooren, T., & Boelen, P. A. (2021). Facilitating grief: An exploration of the function of funerals and rituals in relation to grief reactions. *Death Studies*, 45(9), 735–745. <https://doi.org/10.1080/07481187.2019.1686090>
- Moschella, M. C. (2016). *Caring for joy: Narrative, theology, and practice*. Leiden/Boston: Brill.
- Nummenmaa, L. (2017). Mistä puhumme kun puhumme tunteista? *Tieteessä tapahtuu*, 2, 35–39.
- Ramshaw, E. (2010). The personalization of postmodern post-mortem rituals. *Pastoral Psychology* 59(2), 171–178. <https://doi.org/10.1007/s11089-009-0234-6>
- Romanoff, B. D. (1998). Rituals and the grieving process. *Death Studies*, 22(8), 697–711. <https://doi.org/10.1080/074811898201227>
- Schäfer, C. (2007). Post-mortem personalization: Pastoral power and the New Zealand funeral director. *Mortality*, 12(1), 4–21. <https://doi.org/10.1080/13576270601088319>
- Selman, L. E., Ryann, S., & Borgstrom, E. (2021). Saying goodbye during the Covid-19 pandemic: A document analysis of online newspapers with implications for end-of-life care. *Palliative Medicine*, 35(7), 1277–1287. <https://doi.org/10.1177/026921632111017023>
- Seppälä, O. (2021). Hautaustoimistojen kannanotto: Seurakuntien tulkinnot hautajaisten järjestämisestä paikoin liian tiukkoja. *Kotimaa*, 26.02.2021. www.kotimaa.fi/artikkeli/hautaustoimistojen-kannanotto-seurakuntien-tulkinnat-hautajais-ten-jarjestamisesta-paikoin-liian-tiukkoja/
- Sercyzynska, B., Oviedo, L., Roszak, P., Saarelainen, S-M, Inkilä, H, Albaladejo, J. T, & Anthony, F-V. (2021). Religious capital as a central factor in coping with the Covid-19 clues from an international survey. *European Journal of Science and Theology*, 17(2), 43–56.
- Steffen, E., & Coyle, A. (2010). Can "sense of presence" experiences in bereavement be conceptualised as spiritual phenomena? *Mental Health, Religion & Culture*, 13(3), 273–291. <https://doi.org/10.1080/13674670903357844>
- Steffen, E., & Coyle, A. (2011). Sense of presence experiences and meaning-making in bereavement: A qualitative analysis. *Death Studies*, 35(7), 579–609. <https://doi.org/10.1080/07481187.2011.584758>
- Steger, M. F. (2012). Experiencing meaning in life: Optimal functioning at the nexus of well-being, psychopathology, and spirituality. In P. Wong (toim.), *The human quest for meaning: Theories, research, and applications*. London: Routledge, 165–184.
- Stetter, M. (2020). Die Macht der Berührung: Bestatten im Zeichen der Pandemie. *Pastoraltheologie*, 109(9), 397–406. <https://doi.org/10.13109/path.2020.109.9.397>
- Tervo-Niemelä, K, Porkka, J., & Pulkkinen, J. (2021). Nuoret, rippikoulu ja korona: Koronapandemian vaikutus rippikoulu-kokemukseen ja tavoitteiden toteutumiseen. *Teologinen Aikakauskirja*, 4, 348–165. <https://doi.org/10.4324/9780203893364>
- Valentine, C. (2008). *Bereavement narratives. Continuing bonds in the twenty-first century*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203893364>
- Vähäkangas, A., Saarelainen, S-M., & Norntomaa, A. (2019). Katsaus kohtaamisen teologiaan ja kohtaamiseen teologin työnä. *Teologinen Aikakauskirja*, 3, 248–255. <https://doi.org/10.37448/dt.89866>
- Vähäkangas, A., & Mäki-Petäjä-Leinonen, A. (2020). Lähirelaatioiden vaikutus vainajan hautatahdon kunnioittamiseen. *Diakonian tutkimus*, 2, 6–26.
- West, K., & Rumble, H. (2021). What we've learned about bereavement during the pandemic? <https://theconversation.com/what-weve-learned-about-bereavement-during-the-pandemic-153729> - Viitattu 10.10.2021.
- Wildman, W. J., J. Sosis, B., R., & Schjoedt, U. (2020). Religion and the COVID-19 pandemic. *Religion, Brain & Behavior*, 10(2), 115–117. <https://doi.org/10.1080/2153599X.2020.1749339>